

הרב בניה מינצר

פדיון שבויים: הצלה או שחרור?

א. מחלוקת הראשונים ופסיקת הרב עובדיה יוסף

חלק מרכזי במשא-ומתן ההלכתי במצוות פדיון שבויים בזמננו¹ קשור למחלוקת הראשונים בפדיון שבויים המצויים בסכנת חיים, סביב תקנת המשנה במסכת גיטין (מה ע"א): 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם'. הרמב"ן², טוען כי התקנה הזו תקפה אפילו במקום שבו השבוי נמצא בסכנת נפשות ממשית, ומבסס זאת על דברי הגמרא (בבא בתרא ח ע"ב): 'מנא הא מילתא דאמור רבנן דפדיון שבויים מצוה רבה היא... שבי קשה מכולם, דכולהו איתנייהו ביה'. מכיוון שהגמרא אומרת שבפסוק (ירמיהו טו, ב) 'והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ה' אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי', כל המאוחר בפסוק הוא מכה קשה יותר. נמצא ששבי הוא המכה הקשה ביותר כיוון שהיא כוללת את כל המכות שקדמו לה. אם כן ברור שהיא גם כוללת את סכנת המוות המופיעה בתחילת הפסוק. לעומתו, התוס'³ קובעים שבמקום סכנת נפשות אין התקנה חלה כלל, ומוכיחים כן מן המסופר על ר' יהושע בן חנניה שפדה תינוק במחיר מופקע.⁴ המאירי (גיטין מה ע"א) מציע תירוץ לקושיית הרמב"ן מהגמרא, וכותב: 'שבי שעיקרו לממון אין בו חשש מיתה', כלומר התקנה מוגבלת לשבי שעיקרו לממון ולא בסכנה ממשית. הרב עובדיה יוסף⁵, פוסק כשיטת התוס', וקובע שבמצב שבו השבוי נתון בסכנת נפשות אין להגביל את סכום הפדיון, תוך שהוא נשען על דברי המאירי ועל הסיפור של ר' יהושע שפדה את התינוק 'בממון הרבה' ובכל מחיר שדרשו ממנו - ועל האחרונים שנטו אחר עמדה זו.

ב. הקירה במהות מצוות פדיון שבויים

נראה שהראשונים הללו נחלקו בשאלה מהותית: מהי המטרה העיקרית של מצוות פדיון שבויים - הצלה מסכנת נפשות או שחרור ממצב העבדות? מחד, יש הרואים בשבי סכנה קיומית מיידית, וממילא מבינים שפדיון שבויים הוא מעשה הצלה, שהרי הגמרא⁶ קובעת ששבי מוגדר כ'מצווה רבה' משום שהוא בכלל סכנת נפשות. הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ח ה"י) מפרט ואומר: 'השבוי בכלל הרעבים והצמאים והערומים ועומד בסכנת נפשות',

1. במסגרת מאמרנו לא נתייחס לשאלה הרחבה יותר: האם המציאות של ימינו מתאימה לתקנת המשנה - הדורשת דיון נרחב. מצד דיני מדינה או מצד דיני מלחמה.

2. רמב"ן, גיטין מה ע"א.

3. תוס', גיטין נח ע"א ד"ה כל ממון.

4. גיטין נח ע"א.

5. שו"ת יביע אומר, ח"י חו"מ סי' ו.

6. בבא בתרא ח ע"ב.

ומוסיף שהמתעלם מפדיון שבויים עובר על 'הצל לקוחים למוות' (משלי כד, יא), מה שמרמז שכל שבוי נתון בסכנה ממשית. מאידך, יש הרואים בשבי בעיקר אובדן חירות, והפדיון נועד לשחרר את השבוי משעבוד. הרמ"ה⁷ דן בשאלה האם שבוי יכול לברך 'שלא עשני עבד', משמע שהבין שצרת השביה עיקרה העבדות ואובדן החירות. ובהתאם לכך, נראה שהיציאה לחירות היא עיקרה של מצוות פדיון שבויים, וכן נאמר בפסוק (ישעיהו סא, א): 'לקרא לשבויים דרור ולאסורים פקח קוח', פדיון השבויים מתואר כיציאה מעבדות לחירות.⁸ ונראה שבחקירה זו נחלקו התוס' והרמב"ן. הרמב"ן שהסתמך על הגמרא בבבא בתרא, הסיק שהצרה המרכזית בשביה היא סכנת הנפשות. ובעקבות כך, מצוות פדיון שבויים היא פעולה של הצלת נפשות. ולכן לא רצה הרמב"ן לחלק, כדברי התוס', בין המשנה בגיטין אשר לשיטתם עוסקת שלא במקום סכנה, לגמרא בגיטין, משום שלשיטתו הסכנה המציאותית העיקרית בצרת השבי היא סכנת נפשות, כפי שעולה מפשט הסוגיה בבא בתרא. התוס', לעומת זאת, הבינו כשיטת 'כד הקמח'. מציאות השביה שעליה נאמר במשנה 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן', אינה מציאות של חשש סכנה, אלא של צרת העבדות. ותקנת פדיון שבויים במשנת גיטין נאמרה רק על שבי מעין זה.

ג. שיטת הרמב"ם וה'שלחן ערוך'

יש להבין מדוע הרב עובדיה יוסף שהציב את הראשונים מערכה למול מערכה, פסח על פסיקת הרמב"ם שהובאה לעיל, המניח שכל שבוי 'ועומד בסכנת נפשות', ועליו נאמר: 'הצל לקוחים למוות'. וכפי שכבר הערנו, בפשטות דבריו זהים לרמב"ן. לעניין זה משמעות רבתי הלכה למעשה, שכן דברי הרמב"ם הובאו להלכה ב'שולחן ערוך' (יו"ד סי' רנב סעי' ב):

המעלים עיניו מפדיון שבויים, עובר על לא תאמץ את לבבך (דברים טו, ז). ועל לא תקפוץ את ירך (דברים טו, ז). ועל לא תעמוד על דם רעך (ויקרא יט, טז). ועל לא ירדנו בפרך לעיניך (ויקרא כה, נג). ובטל מצות פתוח תפתח את ירך לו (דברים טו, ח). ומצות וחי אחיך עמך (ויקרא כה, לו). ואהבת לרעך כמוך (ויקרא יט, יח). והצל לקוחים למות (משלי כד, יא). והרבה דברים כאלו.⁹

אם כן אין מדובר על מחלוקת בין דעת יחיד של הרמב"ן, לדעת התוס' והמאירי - המגובה גם בלהקת אחרונים. השיטה שתקנת 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן'

7. רמ"ה, מובא בבית יוסף, או"ח סי' מו.

8. וכך מצאתי בספר כד הקמח (לר' בחיי בר אשר) בערך 'צדקה': 'ואפשר לומר כי לגודל המצוה שבח את עצמו בה בדבור ראשון של אנכי הוא שאמר (שמות כ) אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים ולא אמר אשר בראתי שמים וארץ כי רצה להזכיר המצוה. והוא מצות פדיון שבויים של ששים רבוא יותר מן הפלא העצום של בריאת העולם'. ומדבריו יוצא שהשבי הוא מצב של עבדות - ומצוות פדיון שבויים הוא שחרור והוצאת השבוי מעבדות לחירות.

9. שיטה זו, שפדיון שבויים נאמר בעיקרו במקום סכנת נפשות, עולה בהלכה נוספת המובאת בדברי השו"ע, יו"ד סי' רנב סעי' ג, שמקורה בדברי המהר"ק: 'כל רגע שמאחר לפדות השבויים, היכא דאפשר להקדים, הוי כאילו שופך דמים'. ההבנה שהמתאחר במצוות הפדיון כאילו עובר על שפיכות דמים, מדגישה שעיקר מצוות פדיון שבויים היא ההצלה למיתה, כפי שעולה מדברי השו"ע בסעי' ב.

נאמרה אף במקום סכנת נפשות היא שיטת הרמב"ם והרמב"ן - ונפסקה להלכה בדברי ה'שלחן ערוך' - דבר שעשוי להטות את ההלכה לשיטה זו.¹⁰

ד. ההקשר התלמודי של תקנת 'אין פודין את השבויים'

התוס' ביססו את הבחנתם בין סוגי שבי על יסוד המשנה בגיטין (פ"ד מ"ט): 'המוכר את עצמו ואת בניו לגוי אין פודין אותו אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן'. הגמרא (מז ע"א) מתנה את הגבלת המשנה בכך שאין מדובר על מקרה של סכנת נפשות. וזו לשון הגמרא:

תנן: המוכר עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים - אין פודין אותו, אבל פודין את הבנים משום קלקולא, וכ"ש הכא דאיכא קטלא.

ומכאן למדו שהתקנה מוגבלת לשבי שאינו כרוך בסכנה, אלא שבי למטרות ממון ועבדות. בסוגיה נוספת (גיטין מז ע"א) נאמר: 'המוכר עצמו ואת בניו לגוי, אין פודין אותו, ואם יש חשש קטלא - פודין בכל מחיר', והתוס' משווים זאת לתקנת 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן'. אלא שדברי התוס' אינם ברורים, מדוע יש ללמוד מתקנה אחת לרעותה? עיון ברצף המשניות ובסוגיות הגמרא חושף זיקה עמוקה בין דיני עבדים לשביה בכלל ופדיין שבויים בפרט. המשנה הראשונה בחטיבה שעוסקת בדיני עבדים (גיטין פ"ד מ"ד) מציגה מקרה של פדיין שבויים, ודנה ביחס שבין פדיין עבד ופדיין בן חורין. וזו לשון המשנה:

עבד שנשבה ופדאוהו אם לשום עבד ישתעבד אם לשום בן חורין לא ישתעבד רבן שמעון בן גמליאל אומר בין כך ובין כך ישתעבד עבד שעשאו רבו אפותיקי לאחרים ושחררו שורת הדין אין העבד חייב כלום אלא מפני תקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין וכותב שטר על דמיו רבן שמעון בן גמליאל אומר אינו כותב אלא משחרר.

אף המשנה הבאה (משנה ה) עוסקת בדיני עבדים - דין חצי עבד וחצי בן חורין, ולאחר מכן, משנה ו (לפי סידור המשניות שלפנינו) עוסקת ב'מוכר עבדו לגוי', וב'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן' - וגם כאן: הסמיכות בין עבדות לבין פדיין שבויים מובהקת.¹¹ לאחר מכן יש יחידה 'אגבית', הסוטה מהנושא הכללי של הפרק, וזאת אגב

10. למעשה, הרב עובדיה יוסף מזכיר את דברי הרמב"ם בדין אגבי בשאלה, כיצד ייתכן שחלה תקנת 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן', הרי בלאווין אדם צריך למסור את כל ממנו. ומתוך תירוץ דבריו נראה שהרב עובדיה יוסף הבין בסתמא דברי הרמב"ם כמאירי. אומנם, עניין זה מתמיה עוד יותר, שהרי פשטות דברי הרמב"ם מורים שאיירי במקום סכנת נפשות, ואף אם מיאן הרב עובדיה יוסף בפירוש זה - היה לו לפרש את הדבר. ועוד ועיקר, מדוע דברי הרמב"ם הוזכרו בהקשר אגבי, ולא כחלק מהדין היסודי במחלוקת הראשונים.

11. יתר על כן. הגמרא בדף לז ע"ב-לח ע"א דנה בהרחבה בשיטת רבא בפירוש המשנה. ומצביעה על כך שהיסוד לקניין עבדים הנקנים בקנין הגוף הוא ע"י לקיחתם בשבי - 'וישב ממנו שבי', היינו על ידי כיבוש מלחמה. עולה שבסוגיה הראשונה במקבץ העבדים, לבד מהזיקה שעולה במשנה בין מציאות העבדות למצוות פדיין שבויים. השביה בעצמה היא היוצרת את דין העבד. וגם מכאן עולה הזיקה בין

תקנת השבויים - שנאמרה: 'מפני תיקון העולם', מופיע במשנה ז דין 'המוציא אשתו משום שם רע', שגם שם מובא במשנה עניין 'מפני תיקון העולם'. ומשנה נוספת הנשנית אגבה של 'המוציא אשתו משום איילוניות'. ושוב, אנו חוזרים לעיסוק ביחס לעבדות, ובמקרה הזה - עבדות יזומה: 'המוכר את עצמו ואת בניו לגוי אין פודין אותו אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן'. ובמשנה ט שנינו: 'המוכר עצמו לגוי'. שם קובעת המשנה: 'המוכר את עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים - אין פודין אותו, אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן'. נדגיש שהמשנה כאן חוזרת ומציגה ביחס לעבדות הגבלה של חובת הפדיון והשחרור - אומנם, עצם הדמיון במושגי הפדיון מורה על דמיון שבין שחרור מעבדות ופדיון שבויים - וכעיקר טענתנו. בביאור העניין נראה שמקבץ ההלכות שבמשנה, החורז את הלכות עבדות והלכות פדיון כאחד, בא להדגיש את ההיבט המציאותי הזהה שבין מציאות העבדות למציאות השבי, ולדברינו, נראה שמגמתה להצביע על כך שעיקרה של מצוות פדיון שבויים הוא הצלת אדם ממציאות השבי. לאור הזיקה הכוללת בפרק ובסוגיה הסיקו התוס', שדין פדיון שבויים שנאמר בגיטין - והגבלתו מהכלל 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן', נאמר על צרת השבי המקבילה לעבדות - שלילת החרות וההשתעבדות לשבאי. ולא לסכנת נפשות - כגמרא בבבא בתרא. ומכאן גם הכריעו התוס' שדברי המשנה 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן', לא נאמרו במקום סכנת נפשות. ושחלוקה מציאות השבי בסוגייתנו ממציאות השבי במסכת בבא בתרא ח ע"ב.¹²

מסקנה: תמיכה בשיטת הרב עובדיה יוסף

אף שנלענ"ד שתמונת המצב בראשונים כפי שהציג הרב עובדיה יוסף¹³ אינה מדויקת לחלוטין - במיוחד לאור דברי הרמב"ם וה'שלחן ערוך'. נראה כי ההקשר ההלכתי והמציאותי בסוגיות תומך בעמדתו כשיטת התוס'. פרק רביעי בגיטין, עם הקשרו העמוק בין שבי לעבדות כפי שפירטנו, מצביעים על כך שתקנת 'אין פודין את השבויים יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם' נאמרה על שבי ממון ולא על מקום סכנה ממשית. ומכאן ראייה חזקה להכרעתו של הרב עובדיה יוסף, במקום שבו השבי נתון בסכנת נפשות אין להגביל את סכום הפדיון.



מציאות העבדות למציאות השבי - המובילה אף היא להבנה שמציאות השבי, ביסודה, דומה למציאות של העבדות.

12. המציאות הרווחת בתנ"ך תומכת בתפיסה שעיקר השבי הוא לצורך עבדות. שבי בתנ"ך נועד בדרך כלל לעבדות ולא להריגה, כפי שכתוב בישעיהו (יז, ב): 'ולקחום עמים והביאום אל מקומם והתנחלום בית ישראל על אדמת ה' לעבדים ולשפחות והיו שבים לשביהם', שם השבויים נלקחים לשעבוד או נמכרים בשוק העבדים. בישעיהו (סא, א) נאמר: 'לקרא לשבויים דרור ולאסורים פקח קוח'. לעומת זאת, שבי מסוכן מוצג כחריג, כבגזירת המן (אסתר ז, ד): 'כי נמכרנו אני ועמי להשמיד להרוג ולאבד', שמטרתו השמדה ולא שעבוד. אסתר רבה (פתיחות ס' ג) מפרשת: 'לעבדים ולשפחות אי אתם נקנין, אלא להשמיד להרוג ולאבד', ומדגישה את ההבחנה שבדבר. כך גם מתבארת תקנת המשנה העוסקת בשבויים בעלי 'דמים' המיועדים למכירה כעבדים, ולא ב'לקוחים למוות' כבבא בתרא.

13. שו"ת יביע אומר, ח"י חו"מ ס' ו.